

Ն. ՏՈԿԱՐՍԿԻ

ԱՆԻԻ ՍՏՈՐԳԵՏՆՅԱ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Հեռավոր անցյալում հարուստ կերպով կառուցապատված և բազմահազար բնակչություն ունեցող Անիի այժմ ներկայացնում է ամայի և անմարդաբնակ ավերակներ՝ փոխած Ախուրյան գետի աջափնյա սարահարթի վրա, Լենինականից 35—40 կմ հեռավորությամբ դեպի հարավ:

Քաղաքատեղը զբաղեցնում է մի հրվանդան, որը գտնվում է Ախուրյանի և նրա աջ վտակը հանդիսացող ու Ծաղկունյաց ձորով (Ծաղկոցաձորով) հոսող Անիի գետակի միախառնման մոտ: Կողքի երկու ձորակները՝ Գալլիձորը և Իգիձորը, որոնք համապատասխանաբար դուրս են գալիս դեպի Ախուրյանի կիրճը և Ծաղկոցաձոր, հրվանդանում կտրում-առանձնացնում են մի եռանկյունաձև տարածություն, որի վրա սփռված են ժամանակի ու մարդկանց «ջանքերով» կիսավեր դարձած ամրություններ և առանձին շենքեր՝ գլխավորապես եկեղեցական:

Հիշատակված ավերակների հետ միասին ուշադրություն են գրավում արհեստական այրերը՝ փոխած քաղաքատարածությունը սահմանափակող կիրճերի զառիթափ ավերին: Անիի հիշյալ կիրճերով երկու կողմից բնականորեն պաշտպանված էր և միայն երրորդ՝ հյուսիսային ծայրամասում կարիք

ունեք համատարած պաշտպանական կառուցվածքների: Քաղաքի նկատմամբ հարավային կողմից իշխում է մի բլուր, որի գագաթին էր գտնվում երբեմնի միջնաբերդ: Նրա կազմի մեջ էր մտնում Կամսարականների ամրոցը: Այստեղ պեղումների ժամանակ բացվել են տասներորդ և հաջորդ դարերի պալատական համալիրի մնացորդները:

Անիի առաջին քաղաքապարիսպները, որոնք պաշտպանության տակ էին վերցնում միջնաբերդից դեպի հյուսիս ընկած հրվանդանի նեղ մասը, կառուցվել են 964 թ. Աշոտ Գ թագավորի ժամանակ: Սակայն քաղաքը արագորեն աճում էր՝ 25 տարի անց զբաղեցնելով հրվանդանի այն ամբողջ հողատարածությունը, որն ընկած էր Գալլիձորի և Իգիձորի միջև: Ուստի Աշոտի որդի Սմբատ Բ-ը ստիպված եղավ կառուցել տալու քաղաքապարիսպների երկրորդ գիծը (բազմաթիվ բուրգերով, քաղաքադարպասներով ու դռներով), որը հետագայում մի շարք անգամներ լրացվել և ամրացվել է: Հիշյալ պարիսպներից դուրս, սարահարթի վրա, տարածվում էին ընդարձակ արվարձանները:

Քաղաքի բնակչության այսպիսի արագ աճը չէր կարող տեղի ունենալ միայն ի

հաշիվ թագավորական տանը մոտ կանգնած ֆեոդալական ավագանու, որն այստեղ գտնում էր իր գործունեության համար նպաստավոր պայմաններ: Չունենալով թափով ծավալված քաղաքացիական և եկեղեցական շենքերի շինարարությունը անցնում էր Անիի բնակչությունը հազարավոր աշխատավորներով և նրանց ապաստարկող արհեստավորներով ու մանր առևտրականներով: Ահա այդ հողագործի, միջոցներից սակավ մարդիկ, չունենալով քաղաքում տներ կառուցելու հնարավորություն, հավանաբար սկսեցին 10-րդ դարում մասսայաբար բնակվել ստորգետնյա բնակարաններում Անիի կիրճերի ժայռոտ ափերին: Մեր ենթադրությունը ճշտվում է նրանով, որ ընտանիքների ճնշող մեծամասնությունը բավարարվել է այստեղ միասենյակ բնակարանով: 1915 թ. Դ. Դիփշիճեի և 1916 թ. հողվածին հեղինակի կողմից ուսումնասիրված 823 բնակելի այրերից 693-ը միասենյակ էին¹:

Անիի սարահարթի կտրվածքը քաղկացած է ժայռային երեք շերտերից՝ երկու աստիճան (ներքևի և վերևի շերտերը) և մեկ փուլը (միջին շերտը) կազմված հրաբխային տուֆից: Ահա վերջինս էլ, շնորհիվ իր «մատչելիության», նախասիրեցին անցնել: Տուֆի քառասուն մետրանոց շերտը հնարավորություն տվեց այրերը տեղավորել մի քանի հարկաշարքերով, որոնց թիվը առանձին հատվածներում հասնում է հինգի, գուցե և վեցի: Ներկայումս տեսանելի են գլխավորապես վերին հարկաշարքերը, որովհետև այրերի մոտ տուֆերը առանձնապես ուժեղ հողմնահարվել ու քայքայվել են, փուլքերի տակ ծածկելով ներքին հարկաշարքերը:

Չորերում ստորգետնյա քաղաքի հարկաշարքերը տեղավորված են տարբեր ձևով, կապված ձորերի ափերի բնույթից: Մեկում, ինչպես օրինակ Ախուրյանի քաղաքային ափում, նրանք ձգված են անընդմեջ շարքով, իսկ ուրիշներում կազմում են խմբեր: Առանձնապես խիտ բնակեցված Ծաղկոցաձորում, ուր հանդիպակաց ափերը հըր-

վանդանաձև դուրս շեշտված տուֆային ժայռեր են, առանձին ձորակներով բաժանված միմյանցից, ժայռափոր բնակարանները կազմավորվում էին յուրօրինակ «թաղամասեր»: Դրանցից յուրաքանչյուրում, բացառությամբ տասնչորսից երկուսի, կային առնվազն մեկական եկեղեցի: Զգալի երկարության և բնակական եկեղեցի: Զգալի «թաղամասերը» ունեին մի քանի եկեղեցիներ, ըստ ծխերի թվի, քանի որ ժայռափոր եկեղեցիների փոքր չափերը և նրանցից մեծամասնության առջևում հարմար հարթակների բացակայությունը հնարավորություն չէր տալիս մեծաթիվ հավատացյալների կուտակման: Ծաղկոցաձորում հետազոտված 422 ժայռափոր բնակարանների միջև կային 19 ժայռափոր ծխային եկեղեցիներ, բացի տնային, վանքային և դամբարաններից կից չորս եկեղեցիներից:

Այլ էր դրությունը ստորգետնյա քաղաքի Ախուրյանի մասում: Այստեղ «թաղամասերը» բաժանված չէին ըստ բնական պայմանների: Չկային նաև եկեղեցիներ: Հավանաբար այստեղի այրաբնակները օգտնվում էին քաղաքի վերգետնյա եկեղեցիներից: Դա միանգամայն հնարավոր էր, քանի որ հիշատակված այրերը ընդգրկված էին մայրաքաղաքի պաշտպանական պատերով, ու այդ պատճառով բնակիչները կարող էին մուտք ունենալ քաղաք: Նույնը չի կարելի ասել Ծաղկոցաձորի և Անիի մյուս ձորերի (քաղաքապարիսպների սահմաններից դուրս գտնվող) այրաբնակների մասին, որոնք տարբեր առիթներով կարող էին կտրվել քաղաքից ու այնտեղ գտնվող եկեղեցիներից: Ուստի կարելի է ենթադրել, որ Իգիձորը և Գայիձորը ունեին երկու ինքնուրույն ծխեր ու իրենց ժայռոտ ափերից փորված ստորգետնյա եկեղեցիներ: Այրաբնակ բազմաթիվները, որոնք ունեին Անիի ամենատարողունակ ստորգետնյա եկեղեցին ու մի մատուռ, կարող էին սահմանափակվել մեկ ծխով: Նույնպիսի դրության մեջ էր և Ախուրյանի աջ ափի միայնակ ժայռափոր թաղը, որը քաղաքից դուրս էր, Անիի վտակից ցածր: Դատելով բնակարանների քանակից, նրա բնակչությունը թվով մեծ չէր և կարող էր բավարարվել մեկ եկեղեցիով:

«Ստորգետնյա Անիում» տարբեր վիճակում մեզ են հասել 35 եկեղեցիներ: Դրանցից մեկը տնային, մեկը վանքային, 7-ը դամբարաններից կից և 26-ը ծխական: Ենթադրում ենք, որ Անիի ծաղկման ժամանակաշրջանում, երբ անվթար էին ձորերի ժայռափորների բոլոր հարկաշարքերը,

¹ Д. А. Кипишадзе, Пещеры Ани (Материалы XIV Анииской археологической комиссии 1915 года. Обработка материалов, чертежи, предисловия и комментарии Н. М. Токарского), Ереван, 1972. Այս թվերը թույլ են տալիս գաղափար կազմելու Անիի այրաբնակների քանակի մասին: Ենթադրելով, որ հողով լցված բնակարանների թիվը մոտավորապես նույն չափ է, ու յուրաքանչյուր ընտանիքի կազմը կարող էր բաղկացած լինել 4—5 հոգուց, ապա կստացվի, որ այրաբնակ անցիների թիվը կազմում էր շուրջ յոթ հազար:

ստորգետնյա եկեղեցիների թիվն էլ ալելի շատ էր:

* *

Անիի ստորգետնյա եկեղեցիները մեծ չէին իրենց չափերով և ճարտարապետական հորինվածքներով մեծամասամբ պարզ էին: Այսպես, դրանցից երկու ամենամեծերը՝ Բագնայրի ձորում և Ծաղկոցաձորում, Գագիկ Ա-ի կառուցած եկեղեցու մոտ, չհաշված ավագ խորանները, ունեն ընդամենը 30 և 27 քմ մակերես: Իրենց ճարտարապետությամբ ուշագրավ անխորան եկեղեցիները՝ Տիգրան Հոնենցի դամբարանային համալիրում և Գալիձորում, ունեն 18-ական քմ մակերես:

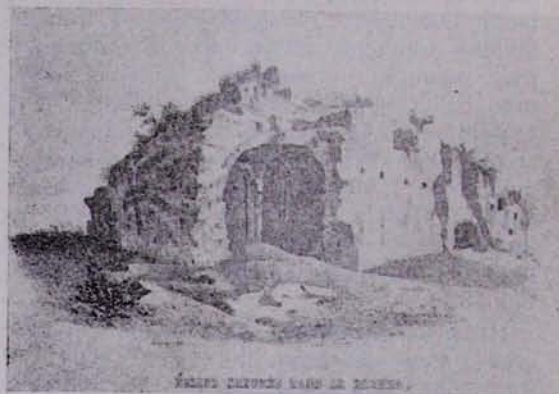
1. Ծաղկոցաձոր. Ջախ ափ. եկեղեցի

Բոլոր ստորգետնյա եկեղեցիները, բացի երկուսից, բաղկացած են տարբեր երկարության ուղղանկյուն թաղածածկ նավից, որը հատկացվում էր աղոթողներին, և ավագ խորանից, որը հարում էր նավի արևելյան ծայրին:

Ծաղկոցաձորի հիշատակված մեծ եկեղեցին կարող է այդ պարզագույն տիպի օրինակը հանդիսանալ: Արևմտյան կողմից եկեղեցու առաջ նախկինում եղել է նույնպես ստորգետնյա մաս (նախամուտք կամ

գալիթ), ավերված ծայրի փուլքի ժամանակ: Հիմա եկեղեցին զրկված արևմտյան պատից, թողնում է խորքում արսիդով մեծ բարանձավի տապալորություն (նկ. 1), բացվելով ձորի կողմը գետից մոտավորապես 20 մ բարձրությամբ:

Համարյա բոլոր ստորգետնյա եկեղեցիներում ավագ խորանը ունի թաղակապ կիսաշրջան արսիդի տեսք: Միայն երեք եկեղեցիներում նրանք ուղղանկյուն են: Երկու

2. Բաղաբային եկեղեցի ծայրում (ըստ M. Brosset -ի)

դեպքում ավագ խորանից բացի, կիսաշրջանաձև են նաև նավի արևմտյան ծայրամասերը: Ավագ խորանի մակերեսը մեծացնելու նպատակով, համարյա բոլոր դեպքերում նրա կիսաշրջան պատը խորացված է այնպես, որ նրա սկիզբը չի համընկնում անկյունների հետ (նկ. 1): Ավագ խորանի բեմը, ինչպես ամենուրեք անում էին Բագրատունյաց շրջանի վերգետնյա եկեղեցիներում, զգալի չափով (մինչև 1 մ) բարձր է աղոթասրահի հատակից: Մինչ այդ, ինչպես տեսնում ենք Իգիձորի եկեղեցի-դամբարաններում, բեմի բարձրությունը մեծ չէր: Ավագ խորաններում հանդիպում ենք սեղանների՝ ուղղանկյուն վեմ բարի ձևով կերտված արսիդի խորքում միևնույն ծայրից (նկ. 10): Աղոթասրահի նավի երկար լինելու դեպքում, նրա երկայնական պատերը մեջտեղում ունեն պիլաստրաձև ելուստներ, որոնք «կրում» էին կամ թաղակիր կամարները, կամ նույն թաղերի անկյունից անկյուն ձգված ջլակամարները (նկ. 2): Ինքն ըստ ինքյան հասկանալի է, որ հիշատակված պիլաստրաձև ելուստներն ու կամարները ծայրափոր կառուցվածքներում չունենին որևիցե կոնստրուկտիվ նշանակություն և հանդիսանում էին վերգետնյա ճարտարապետության ձևերի և կառուցվածքների լոկ դեկորատիվ նմանակումը:

Մի քանի եկեղեցիների հարդարման մեջ օգտագործված են կիսասյուններ՝ տեղադրված արսիդի և մալի անկյուններում, ինչպես նաև տարբեր համակցությամբ (գույգ կամ փնջաձև) փոխարինող ելուստներ երկայնական պատերի վրա: Նման հարդարում ունեն երկու, իրենց ճարտարապետական հորինվածքով միմյանց շատ նման եկեղեցիներ: Դրանցից մեկը գտնվում է

3. Գայլիձոր. Եկեղեցի

Ծաղկոցաձորի վերին հոսանքում, նրա ձախ ափի ժայռերի մեջ: Մյուսը՝ այսպես կոչված «կարմիր» եկեղեցին է (նկ. 11) քաղաքամիջում, «Պարոնի պալատ»-ի մոտ: Վերջինս միայն պալատականորեն կարելի է կոչել ստորգետնյա, որովհետև այն փորված է գետնի վրա ու քաղաքի կառուցվածքների միջև գտնվող մի կարմրագույն ժայռազանգվածի մեջ (նկ. 2): Զգված մավաղոթարաններ ունեցող երկու եկեղեցիներում էլ երկայնական պատերի նկատմամբ դուրս են շեշտված սյունափնջեր, որոնք «պահում են» թաղակիր կամարը և ջլակամարները: Ավագ խորանների արսիդների անկյուններին նույնպես տրված են սյուների ձև: Գայլիձորի եկեղեցում, որը պատկանում է աղոթարանի արևելյան և արևմտյան կողմերից կիսաշրջան արսիդ ունեցողների թվին, կիսասյունիկներն ստա-

ցել են այլ՝ դեկորատիվ նշանակություն (նկ. 3): Այստեղ ավագ խորանի կիսաշրջանը բաժանված է վեց մասի և հարդարված է որմնակամարներով միացված գույգ կիսասյունների միջոցով: Սրանում կարելի է նկատել Անիի Կաթողիկեի և Մարմաշենի 1029 թ. եկեղեցու արսիդների հարդարման պարզեցված կրկնությունը:

Ծաղկոցաձորի վերին հոսանքում, նորից ձախ ափին, հայտնաբերված է շատ հետաքրքիր մի այլ՝ քաղկացած թաղակապ երեք մավերից: Ցավոք, դա այնքան ավերված է և լցված քարաքեկորներով ու հողմնահարված ապարով, որ չհաջողվեց չափագրել և պարզել, թե ի՞նչ է այստեղ եղել, եռանավ բազիլիկ, թե՞ երեք ինքնուրույն եկեղեցիներ, քանի որ յուրաքանչյուր մավ արևելյան կողմից ավարտվում է արսիդով: Այդի արևմտյան նակատային պատը քայքայված է մինչև հիմքը և այդ պատճառով հայտնի չէ մուտքերի թիվը՝ եղել է մեկ, թե՞ երեք:

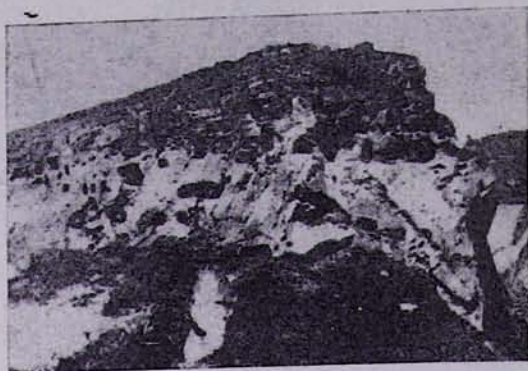

4. Ծաղկոցաձոր. Գերեզմանոց. գմբեթավոր եկեղեցի

Այս եռանավ այրում ճարտարապետական լուծման հիմնական սկզբունքը երկու դեպքում էլ նույնն է, ինչ Անիի ստորգետնյա թաղամասերի բոլոր միանավ եկեղեցիներում: Իսկ Ծաղկոցաձորի աջ ափին, Գագիկ Ա-ի տաճարի դիմաց, Տիգրան Հոնեցի արդեն հիշատակված դամբարանային մեծ համալիրում, պահպանվել է գրմբեթավոր մի եկեղեցի՝ ստորգետնյա քաղաքի միակ. մատչելի ավերակը (նկ. 4):

Հատակագծի հիմքն այստեղ համդիսանում է գմբեթատակ քառանկյունին, որը մոտ է քառակուսուն: Արևելյան կողմից նրան հարում են ավագ խորանի շատ խոր արսիդը և մնացած երեք կողմերից՝ հարթ խորշեր: Արևմտյան կողմից հիշյալ խորշերի անկյունները կտրված են 45° անկյան տակ: Խորշերի լայն կամարների և ավագ խորանի կամարի միջև, անկյուններում, ծայ-

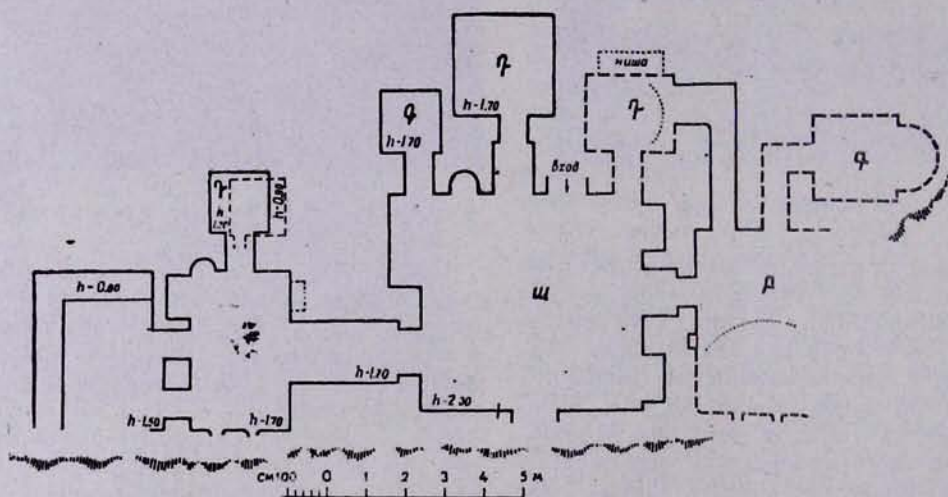
ո՞ր վրա վարպետորեն փորված են առագաստներ: Սրանց վերնամասը եզերված է քիվով, որը կազմում է պասկող գմբեթի ոչ բարձր թմբուկի օղակաձև «հիմքը»: Այս եկեղեցու ընդհանուր կառուցվածքը մոտեցնում է նրան խաչաձև գմբեթավոր փոքր եկեղեցիներին:

5. Ծաղկոցաձոր. Քարափ վանքով. ընդհանուր տեսք

Ծաղկոցաձորի աջ ափի, Իգիծորից մինչև Ախուրյան ընկած տեղամասի եկեղեցիները, ըստ երևույթին, չի կարելի համարել ծխական, քանի որ դրանք այստեղ կազմում էին բաղկացուցիչ մասը տարբեր նշա-

Այդ բարդ այրը գտնվում է Անհի միջնաբերդի դիմացը և երկու խորը ձորակների միջև ընկած մի սրածայր քարափի մեջ (նկ. 5): Քարափն ամբողջ բարձրությամբ կտրտված է իրենց հատակագծով Անհի ստորգետնյա սովորական բնակարաններից էապես տարբերվող այրերի հարկաշարքերով: Այրը, որի մասին խոսում ենք, զբաղեցնում է վերին հարկաշարքի զգալի մասը: Այժմ դրան կարելի է հասնել ոչ առանց դժվարության, այրերի ներքին հարկաշարքերի միջոցով: Անցնելով ստորգետնյա միջանցքով, ընկնում ենք ոչ մեծ ($2,5 \times 2,45$ մ, բարձրությամբ՝ 2,85 մ) քառակուսի մի սենյակ: Հնում այստեղ կարելի էր մտնել մասն աչքի ճակատային պատի ուղղությամբ ձգված ծայրային բաց սրահից սկսվող մուտքով: Այժմ այդ սրահը փլված է և դուռը բացվում է ուղղակի դեպի ձորը: Ներքին դուռն աջ և ձախ կողմերում կան ևս երեք դռներ, որոնք տանում են դեպի փոքր սենյակները (դրանցից փոքրագույնը ընդամենը 2,2 քմ մակերես ունի): Աջ պատում դուռ է, որը տանում է երկրորդ, նույնպես բավականին ընդարձակ, համարյա բոլորովին ավերված թաղակապ սենյակ: Դրանցից կարելի է անցնել դեպի պարզագույն տիպի մի եկեղեցի և այնուհետև՝ մի կարճ միջանցքով դեպի թաղա-

6. Ծաղկոցաձոր. վանքի գլխավոր հատակագիծը. ա. սեղանատուն, բ. գավիթ, գ. եկեղեցի, դ. խուցեր

նակության ծայրափոր կառուցվածքների և նույնիսկ անմիջականորեն չէին հաղորդակցվում արտաքին աշխարհի հետ: Վերին հարկաշարքերը զբաղեցնող այդ կառուցվածքները պատկանում էին նշանավոր քաղաքացիների, իսկ մի դեպքում էլ՝ փոքր վանքի: Դրանցից էլ սկսենք մեր պատմությունը:

կապ սենյակը՝ պատկելու տեղով երկարավուն խորշի մեջ, որը գտնվում է սանդուղքից բացվող մուտքի աջ կողմում: Արդեն այդ այս մասի հետ ծանոթացումը բացառում է տարակուսանքն այն բանում, որ այստեղ ասկետիկ կյանքով ապրելիս է եղել միաբան եղբայրների փոքրաթիվ մի խումբ: Դրա մասին են վկայում սենյակների ողջ

կազմը—եկեղեցին գավթով, սեղանատունը և խցերը, որոնցից առաջինը, որ գավթի միջոցով անմիջականորեն կապված էր եկեղեցու հետ, ամենայն հավանականությամբ պատկանում էր վանահայրին կամ քահանային: Սեղանատնից ձախ, մեկը մյուսի հետևից գտնվում էին ևս երկու սենյակներ: Առաջինին կից թվով չորրորդ փոքրաչափ խոցն էր վերի կիսահարկով: Երկրորդ շատ ցածր (բարձր. 1,5) խցում, երկու պատերին կից սարքավորված են պատկերատեղեր:

7. Մաղկոցաձոր. Աջ ափ. անֆիլադ՝ բաղկացած ժամատնից, տնային եկեղեցուց և խորանից

Բոլոր սենյակների խստությունը (բացի սեղանատնից և գավթից) ընդգծում են իրենց ոչ մեծ բարձրությունը— ընդամենը 1,7 մ: Հիշյալ սենյակների շարքը ավարտում է փոքր կիսավեր աղավաատունը: Միաբանության մի մասը կարող էր ապրել ներքին հարկաշարքի այրերում, որտեղ ըստ երեւոյթին կային նաև տնտեսական սենյակներ, ինչի մասին վկայում են ալմտեղ գրտնրվող շրջանաձև եզակի աղավաատունը 6—7 հարյուր թռչունի համար:

Վերջին հարկաշարքում, վանքային մեծ այրից աջ, քարափի ծայրին, ոչ մեծ դամբարաններից կից, պահպանվել են երկու փոքր եկեղեցիներ: Դրանցից մեկը սովորական տիպի է, իսկ մյուսը, բացի ավագ խորանի արսիդից, ունի երկրորդ կիսաշրջան խորանը նաև արևմտյան ծայրում:

Բազմադրի կիրճի ելքի մոտ, նրա ձախ ափին, որտեղ նրա և Մաղկոցաձորի ծայրակցատեղում մի անկյունավոր ժայռագանգված է կազմված, դրա վերնամասում տեղավորված են անհայտ հարուստ անեցու պատկանող մերձքաղաքային դաստակերտի («հովանոցի») ընդարձակ դահլիճները: Վերջիններս տեղավորված են ձորերի երկարությամբ մեկ շարքով: Բազմադրի կողմի վրա եղել են երկու դահլիճ և չպահպանված նախարան, հավանաբար դոնապանի սենյակով: Դահլիճների հետևում, ժայռի խոր-

քում, փորված էր մի մեծ (9,2×9,3 մ) սեղանատուն: Ծաղկոցաձորի ստիվում գտնվում էին երեք ժայռափոր դահլիճներ, իսկ Բազմադրի կիրճի պտույտի մոտ՝ տնային եկեղեցի՝ անֆիլադային կարգով դասավորված խորանով և գավթով (նկ. 7):

Սովորական տիպի ոչ մեծ եկեղեցին և նրա հարակից փոքր խորանը ոչնչով չեն առանձնանում Անիի ստորգետնյա եկեղեցիներից: Իսկ գավիթը, որ հարում է եկե-

8. Մաղկոցաձոր. Գավիթ՝ տնային եկեղեցուն կից

ղեցուն հյուսիսից, պիտի դասվի մայրաքաղաքի ստորգետնյա դիտարժան կառուցվածքների շարքը: Այն ներկայացնում է հզոր մույթերով երկու մասի բաժանված մի սրահ, մույթերը կրում են ժայռափոր թաղերի մի բարդ համակցություն (նկ. 8): Հնում սրահի ստիվն ուղղահայաց նավերը լուսավորվում էին դեպի քաղաք նայող պատուհաններով: Հայաստանի վերգետնյա ճարտարապետության մեջ գոյություն ունեցող եկեղեցիներին կից գավիթների շինարարությունը լայն տարածում ստացավ Զաքարյանների ժամանակ: Ստորգետնյա պայմաններում հետևել այդ օրինակին հնարավոր չէր, որովհետև եկեղեցիների առջևում չկային բավականաչափ հարթակներ, իսկ կողքից նրանք «կառուցապատված» էին այրային բնակարանով: Այդ պատճառով էլ ստորգետնյա գավիթներն այստեղ հազվադեպ են: Նրանք բոլորը «կառուցված են» եկեղեցիների հետ միաժամանակ և ներկայացնում են պարզ քառանկյունի մի սենյակ: Գալիթների հիշատակված եկեղեցուն կից գավիթը կամարներով բաժանված է երկու անհավասար մասերի: Կամարները պատերից ձգված են մեջտեղում կանգնած սյան վրա: Ուշագրավ է վերջինիս խոյակը, որը նմանակում է Գագկաշենի խոյակին:

«Հովանոցի» տեղամասից հետո, Մաղկոցաձորի աջ ափը զգալի երկարությամբ զբաղեցված է ստորգետնյա մի ընդարձակ գերեզմանոցով՝ ստորգետնյա միայնակ

գմբեթավոր եկեղեցիով հանդերձ: Սրա մեջ մտնում են տեսքով բազմազան մի շարք սենյակներ՝ գերեզմաններով: Ժայռի ճակատային մասը համարյա ամբողջ երկարությամբ փլվել է և այդ սենյակների ներսը լավ տեսանելի է ձորից ու քաղաքատեղից: Գերեզմանոցի սկզբնամասը ներկայացնում էր մի սրահ կամ միջանցք, որի մի պատի մեջ փորված է բարձր և խորը խորշերի շարք, իր ժամանակ քարե կափարիչներով ծածկող արկղաձև սարկոֆագներով ներքնամասում: Առաջին խորշը, որում Ն. Մառի կարծիքով թաղված էր 1215 թ. Անիի լավագույն եկեղեցիներից մեկը կառուցած

9. Ծաղկոցաձոր. Ժայռափոր գերեզմանոց. խորշ Տիգրան Հոնենցի գերեզմանով

Տիգրան Հոնենցը, ամբողջությամբ ծածկված է մեր ժամանակներում վատ պահպանված որմնակարգներով: Սրանց մասին գաղափար է տալիս լուսանկարը (նկ. 9), որը վերաբարձրում է հավանաբար Անիի արշավախմբում աշխատող նկարիչներից մեկի գունավոր նկարը (նկարչի ազգանունը պարզել չհաջողվեց): Խորքում, հետին պատի վրա, պատկերված է Դեհիստուր՝ Բրիստոսը նստած գահին, երկու կողմերում ունենալով Աստվածածինը և Մկրտիչը: Թաղի վրա Միքայել (աջից) և Գաբրիել (ձախից) հրեշտակներն են թաղի գագաթին միմյանց մոտեցող գլուխներով: Դեհիստոսից աջ հայերեն արձանագրությունն է՝ բաղկացած 16 տողից (ձախ սյունակում

բերված է Դ. Ղիփշիձեի դաշտային գրառումը, աջում՝ տողեր, որոնք տարբեր են խորշի նկարից վերցրած այդ գրառումից): Համապատասխան արձանագրություն ունենալ հրեշտակների պատկերները: Որմնակարգների հետքեր նկատելի են միջանցքի պատին և հաջորդ խորշի մեջ:

Պատվելով դեպի ձախ, միջանցքը բերում է նախասրահ՝ ընկած հատակին գերեզմաններով երկու ոչ մեծ սենյակների առջև: Այնուհետև տեղավորված են թաղման բնույթով իրարից տարբեր երկու մեծ դահլիճներ: Առաջինը, ըստ ճակատի 12,75 մ երկարությամբ, երեք պահպանված պատերի մեջ ունի 6 խորշեր, որոնցից երկուսը խորությամբ այնքան մեծ են, որ տեղավորում են մի քանի թաղում: Երկրորդ դահլիճը, տեղավորված փոքր-ինչ ցածր (չափերը 11,40×4,95×2,90 մ), ամբողջությամբ զբաղեցված է հատակին փորված հինգ շարք գերեզմաններով: Չորս շարքում գետեղված է 8-ական, իսկ հինգերորդում՝ յոթ գերեզման: Գերեզմանոցի սենեկաշարքը նրա հարավային մասում ավարտվում է մեզ արդեն ծանոթ գմբեթավոր եկեղեցով (նկ. 4):

Անիի հնագիտական արշավախմբի տարիներին Ն. Մառի, Թ. Թորամանյանի, իրենց մասնակիցների և օգնականների աշխատությամբ հիմք էր դրվում Հայաստանի հնությունների սիստեմատիկ ուսումնասիրության: Այն ժամանակ դեռևս հայտնի կամ ուսումնասիրված չէին շատ հուշարձաններ, այդ պատճառով այժմ, ավելի քան կես դար անց, երբ կուտակված է հսկայական նյութ, երբեմն կարիք է լինում վերանայել հաստատված կարծիքները: Այդպես պատահեց Անիի երկու փոքր ստորգետնյա եկեղեցիների հետ²:

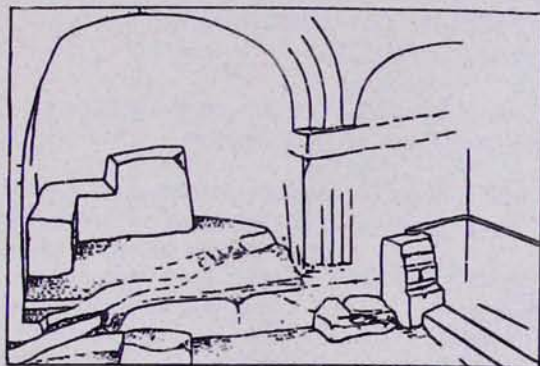
Այդ եկեղեցիները գտնվում են Իգիձորի վերին հոսանքում, Իգիձորյան դարպասներից. Ծաղկոցաձոր իջնող ճանապարհից աջ: Նրանք փորված են վերին կարծր ժայռաշերտում, իրար կողքի, միմյանցից 20 մ հեռավորությամբ հյուսիսից հարավ: Ժայռն այստեղ ունի դեպի արևմուտք ուղղված ելուստ 3,85 մ բարձրությամբ, որի ուղղաձիգ հարթությունը՝ եկեղեցիներից յուրաքանչյուրի համար ծառայում է ճարտարապետորեն մշակված մուտք պարունակող արևմտյան ճակատ:

Հ. Ա. Օրբելին, հիշատակելով դրանք «Краткий путеводитель по городищу

² Н. М. Токаревский, Из истории пещерного строительства в Ани. Պատմա-բանասիրական հանդես, № 1(32), 1968:

Ани»-ում (Անվո շարք, № 4, ս. Պետերբուրգ, 1910), հատկապես նշում է. «Եկեղեցիներում հետաքրքիր են ժայռի մեջ փորված մկրտության ավազանները՝ հաշված տարիքով մարդու համար»: Հինգ տարի անց նույնը իր գրառումներում կրկնում է Դ. Ղիփշիձեն:

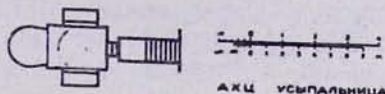
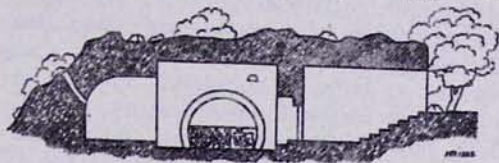
Այդ երկու եկեղեցիները ճարտարապետությամբ և նույնիսկ չափերով այնքան նման են, որ կարելի է սահմանափակվել ծանոթանալով միայն մեկին՝ հյուսիսայինին, որպես տիպի առանձնահատկությունները առավել լրիվ բացահայտողի:

10. Իգիծոր. Հյուսիսային եկեղեցի-դամբարանը

Եկեղեցու հիմքը հանդիսանում է հատկապես թառակուսի թաղակապ ոչ մեծ (2,55×2,4 մ, բարձր.՝ 2,8 մ) մի տարածություն: Արևելքից նրան հարում է խորը աբսիդ, իսկ հյուսիսից և հարավից՝ ուղղանկյուն թաղակապ ընդարձակ խորշեր (նկ. 10): Խորշերի ներքնամասում, ժայռի մեջ, փորված են քարարկղեր՝ իրենց չափերով միանգամայն բավական տարեց մարդուն պսոկած փնձակի մեջ տեղավորելու համար: Անտարակույս արկղները ծածկվում էին քարե սալերով, քանի որ նկարի վրա պարզորոշ երևում է երկայնական պատի վրայի ելուստը՝ նրանց ծայրերը պահելու համար: Առաջամասի պատերը, որոնց վրա հենվում էին սալաքարի մյուս ծայրերը, պահպանվել են միայն հիմքում: Այս քարարկղները սխալմամբ ընդունվել են մկրտելու ավազանի տեղ: Դրանց, ինչպես և այլերի իսկական նշանակությունը այլ էր: Այն անսխալ կերպով պարզվում է, երբ Իգիծորի այլերը համեմատում ենք Արագածի հարավ-արևմտյան փեշերին գտնվող Աղց գյուղի կիսատորգետնյա դամբարանի հետ: Հայաստանի քրիստոնեական ճարտարապետության այդ հնագույն հուշարձանի գծագրերը Աշխարհբեկ

Հալանթարի չափագրությամբ 1925 թ. կատարված են իմ կողմից, առաջին անգամ ցուցադրված են Լենինգրադում ունեցած իր գիտական գեկուցումների ժամանակ և հետագայում հրապարակված են մի շարք աշխատություններում (նկ. 11): Աղցի դամ-

11. Աղց. Դամբարան

բարանի ճարտարապետական հորինվածքը և Իգիծորի եկեղեցիները նույնն են: Մասնակի որոշ տարբերությունները առաջացել են այն տեղադրական պայմաններից, որոնցում գտնվում են այս հուշարձանները: Աղցի դամբարանը կառուցված է թեք սարավանդի վրա, և շինարարները ստիպված են եղել դրոմոսը դեպի մուտքը իջնող սանդուղքներով հանդերձ տեղավորել արևմուտքից: Աղցի դամբարանի հատկացումը թաղման նպատակի չի կարող կասկած առաջացնել, որովհետև Մովսես Խորենացին իր «Պատմության» մեջ հայտնում է, որ հենց այստեղ է կատարվել թաղումը հայ թագավորների անյունների՝ պարսիկների կողմից դրանց հայ նախարարներին հանձնելուց հետո: Այդ իրադարձությունները տեղի են ունեցել 4-րդ դարի երկրորդ կեսին, որպիսի ժամանակին պիտի վերագրվի նաև Աղցի դամբարանը: Այդպիսի թվագրում հաստատում է նաև դամբարանի մի տիպ՝ տարածված 4—5-րդ դդ. Սիրիայում, որտեղից կարող էր այն փոխառնվել քրիստոնեության հաստատումից հետո: Պետք է նշել, որ սիրիական դամբարանները չունենին աբսիդներ, դրա փոխարեն կար երրորդ խորշը՝ սարկոֆագով: Ընդունելով ընդհանուր սխեման, հայերը մտցրել են խորան՝ դարձնելով սիրիական դամբարանը հայկական դամբարան-եկեղեցի: Այդ տիպին պիտի դասվեն Իգիծորի այլային եկեղեցիները: Կան բոլոր հիմքերը դրանք 4—5-րդ դդ. վերագրելու և համարելու Անիի (երբ այն դեռ ամրոց էր) հնագույն եկեղեցիները: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, որ այսպիսի թվագրումը հերքվում է հարավային եկեղեցու ճակատին, մուտքի մոտ և 740=1291 թիվն ունեցող արձանագրությունը: Սակայն դատելով

նրանում «սխեղքալաք» խոսքի առկայությունից, այստեղ խոսքը այլ եկեղեցու մասին է, որի կառուցման ավարտումը արձանագրության մեջ հիշատակած ամուսինները, ցանկացել են հավերժացնել ծայրի վրա, հավանաբար նրանց սեփականությունը կազմող հին կառուցվածքի մոտ: «Ախեղքալաք» վրացերեն «սխալքալաք» աղավաղված խոսքը չի կարելի թարգմանել «Նոր քաղաք», որովհետև եկեղեցու տեղադրության նշումը հայերեն արձանագրության մեջ կլինե՞ր հայերեն խոսքերով: Դա աշխարհագրական անուն է, հավանաբար հարևան վրաստանի Զավախքի նահանգի մի բնակավայրի, որը գոյություն ուներ արդեն 10-րդ դարում: Հիշեցնենք, որ Իգիծորի

եկեղեցի-դամբարանները գտնվում էին քաղաքային պարիսպներից դուրս:

Վերջում անհրաժեշտ է մի քանի խոսք ասել ստորագետնյա կառուցողների աշխատանքի որակի մասին: Եկեղեցիների մեծ մասը քանդակված է ծայրերի մեջ մեծ վարպետությամբ: Խնամքով տաշված են անկյունները, սյունիկները, պատերի և թաղերի մակերևույթները, որոնք գործիքից հետո մեծամասամբ տառացիորեն հղկված են, հավանաբար քաղալոն հղկիչով: Զափազանց նրբորեն են փորագրված արսիդների ձևավոր թաղիկներով պսակված խորշիկները՝ եկեղեցական տարրեր սպասների համար:

